

İnsanlık Tarihinin Merkezinde Kudüs: Uleymî'nin Ansiklopedik Kudüs Tarihi

Jerusalem at the Centre of Human History: Al-'Ulaymî's Encyclopedic History of Jerusalem

Muhammet Enes Midilli

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
enesmidilli@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0145-3987

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10466527>

Midilli, Muhammet Enes. "İnsanlık Tarihinin Merkezinde Kudüs: Uleymî'nin Ansiklopedik Kudüs Tarihi". İnşa 1 (Aralık/December 2023): sayfa/pp. 52-63.

İnsanlık Tarihinin Merkezinde Kudüs: Uleymî'nin Ansiklopedik Kudüs Tarihi

Öz: Memlük hâkimiyetinin son dönemlerinde Kudüs'te yaşayan Mücîrüddin el-Uleymî'nin (ö. 928/1521) *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl* adlı eseri İslâm tarih literatüründe müstakil olarak Kudüs'ün tarihine hasredilmiş ilk ve en önemli tarih eseridir. Yaratılıştan müellifin yaşadığı döneme kadar uzanan ve Kudüs'ü merkeze alan bir dünya tarihi formunda kaleme alınan *el-Ünsü'l-celîl*, tarih, siyer, fezâil, hıtat ve tabakât gibi çeşitli türleri birleştirmesi ve bu farklı telif geleneklerine ait malzemeyi sistematik bir bilgi tasnifiyle sunması bakımından ansiklopedik bir karakter taşımaktadır. Bu çalışmada Uleymî'nin entelektüel biyografisi ve Kudüs'le kurduğu yakın ilişkisinin yanı sıra *el-Ünsü'l-celîl*'de takip ettiği ansiklopedik telif planı, Kudüs'ü insanlık tarihinin merkezine yerleştiren anlatısı ve eserin Kudüs tarihi için kaynaklık değeri inceleme konusu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, Memlükler, İslâm tarih yazıcılığı

Jerusalem at the Centre of Human History: Al-'Ulaymî's Encyclopedic History of Jerusalem

Abstract: Mujîr al-Dîn al-'Ulaymî (d. 928/1521), a prominent scholar, chief judge and historian who lived in Jerusalem during the late Mamluk rule, compiled a book, namely *al-Uns al-Jalîl bi-Târîkh al-Quds wa-al-Khalîl*, the first and foremost work in the Islamic historical literature devoted exclusively to the history of Jerusalem. Written in the form of a world history from the creation to the author's lifetime and centred on Jerusalem, *al-Uns al-Jalîl* has an encyclopedic character in that it combines various literary genres such as history, *sîra*, *fadâ'il*, *khitat*, and *tabakât* and presents the material belonging to these different traditions within a systematic classification of information. This study discusses al-'Ulaymî's intellectual biography and his close relationship with Jerusalem, as well as the encyclopedic plan he followed in *al-Uns al-Jalîl*, his narrative that places Jerusalem at the centre of human history, and the work's value as a source for the history of Jerusalem.

Keywords: Jerusalem, al-'Ulaymî, *al-Uns al-Jalîl*, Mamluks, Islamic historiography

Giriş¹

IX/XV. yüzyılın sonları ile X/XVI. yüzyılın başlarında Kudüs'te yaşamış bir âlim, kadı ve tarihçi olan Mücîrüddin Ebü'l-Yümn Abdurrahman el-Uleymî'nin (ö. 928/1521) *el-Ünsü'l-celil bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halil*² adlı eseri, Kudüs'ün faziletlerini derleyen risaleler³ dışında bırakılacak olursa İslâm tarih literatüründe Kudüs tarihi hakkında yazılmış ilk ve en önemli metindir. Yaratılıştan müellifin yaşadığı döneme kadar uzanan ve Kudüs'ü merkeze alan bir dünya tarihi formunda kaleme alınan *el-Ünsü'l-celil*, tarih, siyer, fezâil, hıtat ve tabakât gibi çeşitli türleri birleştirmesi ve bu farklı telif geleneklerine ait malzemeyi sistematik bir bilgi tasnifiyle sunması bakımından ansiklopedik bir karakter taşımaktadır.⁴ Bu makalede önce Uleymî'nin entelektüel biyografisi ve Kudüs'le kurduğu yakın ilişki ele alınacak ardından *el-Ünsü'l-celil*'in planı, hangi telif gelenekleriyle ilişki içerisinde olduğu, Kudüs'ün tarihi için kaynaklık değeri ve telif üslubu incelenecektir.

¹ Bu makale 2022 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Uleymî'nin Kudüs Tarihi: Memlükler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları" başlıklı doktora tez çalışmasından hareketle kaleme alınmıştır. Bk. Muhammet Enes Midilli, *Uleymî'nin Kudüs Tarihi: Memlükler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

² Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celil bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halil*, thk. Adnan Yunus Abdülmecid Ebû Tebbâne – Mahmûd Avde el-Keâbine (Amman: Mektebetü Dandis, 1999).

³ Kudüs'ün faziletlerine dair müstakil eserlerin 3. (9.) yüzyıldan itibaren kaleme alındığı bilirse de Haçlı seferleri ve özellikle Kudüs'ün Haçlılar'ın eline geçmesiyle birlikte bu tür metinlerin sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Bu ilgi takip eden dönemlerde de etkisini sürdürmüş, Memlükler dönemi boyunca Mısır ve Şam bölgesinde Kudüs'ün fezâili hakkında çok sayıda kitap telif edilmiştir. Kudüs'ün fezâili hakkında telif edilen eserler özellikle 1960'lı yıllardan itibaren gerek Arap ülkelerinde gerekse de Batı'da büyük bir ilgi görmüş, bu literatürü ortaya çıkaran sebepler, bu eserlerin yazma nüshaları, muhtevası, kaynakları, üslubu ve ihtiva ettikleri rivayetlerin sıhhati gibi konular üzerine çok sayıda müstakil kitap ve makale kaleme alınmıştır. Bazı örnekler için bk. Kâmil Cemil el-Aseli, *Mahtûtâtü Fezâili Beytilmakdis: Dirase ve Bibliyücraftya* (Amman: Mecma'ü'l-Lügati'l-Arabiyye el-Ürdüni, 1984); Muhammed İbrahim, *Fezâilü Beytilmakdis fi Mahtûtâtü Arabiyyetin Kadime* (Kuveyt: Ma'hedü'l-Mahtûtâtü'l-Arabiyye, 1985); Osman Latif, *The Place of Fada'il al-Quds (Merits of Jerusalem): Literature and Religious Poetry in the Muslim Effort to Recapture Jerusalem During the Crusades* (London: Royal Holloway University of London, Doktora Tezi, 2011).

⁴ Midilli, *Memlükler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları*, 5–14.

Mücürüddin el-Uleymî ve Kudüs

Uleymî 860/1455 yılında Kudüs'te doğmuş ve 928/1521 yılında yine burada vefat etmiştir. Ömrünün büyük bir kısmını Kudüs'te geçiren Uleymî, Memlükler'in (648/1250–923/1517) yaklaşık son altmış yılıyla Osmanlılar'ın Mısır–Şam bölgesine hâkim olduğu ilk yıllara şahitlik etmiştir. Uleymî'nin biyografisine yer veren muasır bir tarih veya tabakât eseri tespit edilememekle birlikte onunla ilgili en önemli biyografi kayıtları XIX. yüzyılda yaşayan Hanbelî fıkıh âlimi ve biyografi yazarı İbn Humejd'in (ö. 1295/1878) *es-Sühübü'l-vâbile alâ darâ'ihî'l-Hanâbile* adlı Hanbelî tabakâtında yer almaktadır. Burada İbn Humejd, Uleymî'yi tanıyan ve Kudüs'te onunla bizzat görüşerek hayat hikayesini kendi ağzından dinleyen Şâfiî âlim Cârullah İbn Fehd'den (ö. 954/1547) nakledilen kayıtlara dayanarak Uleymî'nin hayatı, ilim tahsili ve kariyeri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre babası Şemseddin Muhammed el-Uleymî 853/1449–873/1468) yılları arasında Kudüs'te Hanbelî kâdilkudâtlığı yapmış bir fakihdir. Uleymî babasını erken yaşta kaybetmiş olsa da bu süre içerisinde hem ondan hem onun aracılığıyla eriştiği ilmî çevreden istifade etmiş, ayrıca kadılıkla ilgili ilk gözlemlerini ve tecrübelerini de babası vasıtasıyla edinmiştir. Yirmili yaşlarına kadar süren ilk tahsil döneminde Kudüs'ten yarılmayan Uleymî burada kıraat, nahiv, hadis ve fıkıh gibi ilimlere dair temel muhtasar metinleri şehrin önemli âlimlerinden tahsil etmiştir. Onun Kudüslü hocaları arasında Şemseddin İbn İmrân (ö. 873/1469),⁵ Takıyyüddin Ebû Bekr İbnü'l-Kalkaşendî (ö. 867/1463),⁶ Necmeddin İbn Cemâa (ö. 901/1495–6)⁷ ve Kemâleddin İbn Ebî Şerîf (ö. 906/1500)⁸ gibi şehirde kâdilkudâtlık ve önemli müderrislik vazifeleri üstlenmiş isimler yer almaktadır.

Ardından çağdaşı olan pek çok Kudüslü ilim talibi gibi o dönem Memlükler'in siyasî merkezi ve Mısır–Şam havzasının en önemli ilim merkezi olan Kahire'ye seyahat etmiş ve on yıl kadar burada Kahire ilim çevresinin seçkin isimlerinden ilim tahsiline devam etmiştir. Bu isimler arasında Kahire'nin Hanbelî kâ-

⁵ Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/346–347.

⁶ Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/295–297.

⁷ Uleymî, *el-Ünsü'l-celil târihu'l-Kuds ve'l-Halil* (Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1384), 150b–151a.

⁸ Uleymî, IX. (XV.) yüzyılda Kudüs ilim çevresinin en önde gelen isimlerinden olan hocası İbn Ebî Şerîf'in biyografisine, tabakât bölümündeki diğer âlimlerden ayrı olarak kitabının sonunda hâtime bölümünden önce uzun bir bölüm ayırmıştır. bk. Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 2/502–507.

dılkudâtı Bedreddin Muhammed es-Sa'dî (ö. 900/1494)⁹ ve hadis ve tarih sahasındaki çalışmalarıyla şöhret bulan Şemseddin es-Sehâvî (ö. 902/1497) gibi isimler bulunmaktadır.¹⁰ Uleymî Mısır'da kaldığı süre boyunca Kudüs'le ilgili idarî ve sosyal gelişmeleri Kahire'den takip etmeye devam etmiş ve Kudüs'ü Memlükler'in siyasi ve kültürel merkezinden de görme imkânı bulmuştur.¹¹

Kahire'den Filistin bölgesindeki Remle, Halil ve Nablus şehirleriyle birlikte Kudüs'ün Hanbelî kâdilkudâtlığına atanarak Kudüs'e dönmüş ve otuz yıl boyunca bu görevi sürdürmüştür. Ömrünün son yıllarında Mescid-i Aksâ'ya çekilerek vefat ettiği 928/1521 yılına kadar tedris, fetva ve telif faaliyetleriyle meşgul olmuştur.¹² Böylece Kahire'de geçen on yıllık tahsil süreci dışında yetmiş yıla yaklaşan ömrünün tamamını Kudüs'te geçirmiştir. Uleymî'nin evi de Mescid-i Aksâ'nın batı surlarında yer alan Bâbü'lmeğârib'e bitişik bir konumdaydı.¹³ Bütün bunlar onun Kudüs şehriyle güçlü bir bağ kurmasını sağlamış ve bir noktada tarihe duyduğu özel ilgiyi (*lehü'l-ikbâl ale't-târîh*)¹⁴ Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya duyduğu yakınlıkla birleştirerek *el-Ünsü'l-celil*'i telif etmiştir.

Babasının yirmi yıl, kendisinin ise otuz yılı aşkın süre Kudüs'te kadılık yapmış olması ise ona kadı sicillerine erişebilme, şehirdeki bürokratik işleyişi, âlimlerin tayin ve azil süreçlerini yakından görebilme imkânı vermiştir. *el-Ünsü'l-celil*'de buna şahitlik eden pek çok kayıt görmek mümkündür. Örneğin Kudüs'ün Şâfiî kadılarının biyografilerine ayırdığı bölümün mukaddimesinde burada zikrettiği kadılardan bir kısmının biyografisini tarih ve tabakât eserlerinde tespit edebildiğini bir kısmı hakkında ise bu kaynaklarda bilgi bulama-

⁹ Hanbelî tabakâtında Bedreddin es-Sa'dî'yi hocamız (*şeyhünâ*) diye anmış ve Kahire'ye ondan ilim tahsil etmek için gittiğini, burada kaldığı on yıl boyunca onun kendisine çok iyi davrandığını ve ikramda bulunduğunu söylemiştir. Bk. Ebü'l-Yümn Mücürüddin Abdurrahmân b. Muhammed el-Uleymî, *el-Menhecü'l-ahmed fi terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdülkadir el-Arnâût (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997), 5/319.

¹⁰ Muhammed b. Abdullah en-Necdî İbn Humejd, *es-Sühübü'l-vâbile 'alâ darâ'ihî'l-Hanâbile*, thk. Bekr b. Abdullah Ebü Zeyd – Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 2/517.

¹¹ Midilli, *Memlükler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları*, 8.

¹² İbn Humejd, *es-Sühübü'l-vâbile*, 2/517–518.

¹³ Muhammed Hâşim Gûşe, "Mücürüddin Abdurrahman el-Ömerî el-Uleymî el-Hanbelî: Hayâtuhü ve A'mâluhü (860 h./1456 m. – 927 h./1520 m.)", *el-Mecelletü'l-Arabiyye li's-Sekâfe* 64 (2018), 180, 183–184.

¹⁴ İbn Humejd, *es-Sühübü'l-vâbile*, 2/517.

düğünü söylemiştir. İkinci grupta yer alan kadıların isimlerini siciller üzerinde yaptığı inceleme sırasında tespit ettiğini belirtmiş ve sicillerde gördüğü şekliyle bunların isimlerini ve görevde oldukları tarihleri kaydetmiştir.¹⁵

el-Ünsü'l-celil dikkatli bir şekilde incelendiğinde Uleymî'nin çeşitli belgelerin muhafaza edildiği ve içerisinde arşivle ilgili pratiklerin geliştirildiği üç önemli sahaya ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi hukukî belgelerin muhafaza edildiği mahkeme arşivleri, ikincisi vakfiyelerden oluşan eğitim kurumlarıyla ilgili arşivler¹⁶ ve üçüncüsü semâ kayıtları ve icâzetlerden oluşan eğitim pratikleriyle ilgili arşivlerdir.¹⁷ Bu sayede Kudüs hakkında dönemin diğer kaynakları üzerinden tespit edilemeyecek yerel ve arşiv niteliği taşıyan bilgiler Uleymî'nin eserinde yer almıştır. Ayrıca el-Ünsü'l-celil, müellifinin Kudüs'le olan hususî ilişkisini görünür kılacak şekilde şehrin topografik özelliklerine, mahallelerine, başta Mescid-i Aksâ olmak üzere eğitim kurumlarına, idaresine ve ilmî çevresine dair içeriden bir bakış açısı sunmaktadır.

Uleymî'nin Kudüs Tarihi: el-Ünsü'l-celil

Uleymî, Kudüs'ü merkeze alarak tarih, fezâil, hıtat¹⁸ ve tabakât türlerini bir araya getiren ansiklopedik¹⁹ bir eser kaleme almıştır.²⁰ Kitabın yaratılışla ve

¹⁵ Uleymî, el-Ünsü'l-celil, 2/202.

¹⁶ Mesela Uleymî, 836 (1432) yılında vakfedilen Kâdiriyye Medresesi'nin vakfiyesinin kendi zamanına ulaşmadığını, bu sebeple 877 (1472-3) yılında vakfı tescil eden yeni bir belge (mahzar) düzenlendiğini söylemiştir. bk. Uleymî, el-Ünsü'l-celil, 2/86. Bir başka örnekte Kâmilîyye Medresesi'nin vakfiyesinin zamanına ulaşmadığını ancak medresenin vakfını tescil eden 816 (1413-4) tarihli mahzarı gördüğünü ifade etmiştir. bk. Uleymî, el-Ünsü'l-celil, 2/89.

¹⁷ Memlükler döneminde arşivler etrafında gelişen bu pratikler için bk. Konrad Hirschler, "From Archive to Archival Practices: Rethinking the Preservation of Mamluk Administrative Documents", *Journal of the American Oriental Society* 136/1 (2016), 3.

¹⁸ İslâm telif tarihinde bir şehrin topografyasını, tarihi coğrafyasını, mabetlerini, kurumlarını ve mahallelerini ele alan eserler hıtat literatürünü oluşturmaktadır. Bu türün en meşhur örneği Memlükler döneminde telif edilen ve Kahire'ye odaklanan Takyyüddin el-Makrîzî'nin (ö. 845/1442) el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtatî ve'l-âsâr adlı eseridir.

¹⁹ Elias Muhanna, Memlükler döneminde telif edilen, farklı telif türlerini bir şemsiye altında buluşturan, çeşitli ilimlere dair konuları bir araya getiren, konu tasnifinde hiyerarşik bir düzen benimseyerek sistemli bilgi tasnifi sunan ve güçlü bir metin-içi referans örgüsüne sahip olan eserleri "ansiklopedik" olarak vasıflandırmıştır. bk. Elias Muhanna, *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 11-13, 111.

²⁰ Uleymî eserin mukaddimesinde Kudüs hakkında telif edilmiş eserlerin bir kısmının fezâile, bir kısmının Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethine ve Emevîler'in imar faaliyetlerine, bir kısmının Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethine yoğunlaştığını, bir kısım tabakât eserlerinde

peygamberler tarihiyle başlayan ilk fasılları siyere dair bir bölümle devam etmektedir. Kitabın yaklaşık üçte birini oluşturan bu ilk kısım, İslâm tarih literatürü içerisindeki “dünya tarihi”ne dair yazılmış eserlerle benzer bir muhtevaya sahiptir.²¹ Ancak Uleymî, yeri geldikçe gerek peygamberler tarihinin gerekse Hz. Peygamber’in hayatının Kudüs’le irtibatına dikkat çekmiş, Kudüs’ü merkeze alan bir dünya tarihi kaleme almaya çalışmıştır. Örneğin Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman’ı anlatırken onların Mescid-i Aksâ ve Kudüs’ü imar etmesinden, Hz. Peygamber’in siretini ele alırken özellikle onun isrâ ve mi’râcından ve ilk kıble olarak Mescid-i Aksâ’ya yönelmesinden, Hz. Ömer’i anlattığı kısımda onun Kudüs’ü fethinden ve şehirdeki imar faaliyetinden, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân’ı (65/685–86/705) anlatırken onun Kubbetüssahre’yi ve Mescid-i Aksâ’yı imar edişinden ve Selâhaddin Eyyûbî’nin (567/1171–589/1193) Kudüs’ü fethinden ve Kudüs’le ilişkisinden söz etmiştir.

Siyer kısmından sonra bir “fezâil” faslı açarak burada Kudüs’e ve Mescid-i Aksâ’ya atfedilen üstün özelliklere ve faziletlere değinmiştir. Bu bölümün ardından tarihle ilgili anlatısına devam ederek Hz. Ömer’in Kudüs’ü fethinden bahsetmiş, sahâbe ve tâbiünden Kudüs’e yerleşenler hakkında bilgi vermiştir. Kudüs’ü ziyaret edenler ve şehirde yerleşen kırka yakın sahâbi ve tâbiünden isim kaydedilmek suretiyle çok sayıda peygamberin hatırasına ve kabrine ev sahipliği yapan şehrin manevî önemi, İslâm’ın ilk nesilleri olan sahâbe ve tâbiünün önemli isimlerinin varlığıyla daha da muhkem hale getirilmiştir. Uleymî bu bölümün devamında Haçlılar’ın Kudüs’ü istilasını, Selâhaddin Eyyûbî’nin Kudüs’ü Haçlılar’dan geri almasını ve diğer Eyyûbî meliklerinin Haçlılarla mücadelesini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

Memlûk hâkimiyetine kadar gelen bu tarih anlatısından sonra eserin “hıtat” türü kitapların muhtevasıyla örtüşen ve bir mekân olarak Kudüs’ün ve Mescid-i Aksâ’nın tasvirine odaklanan kısmı başlamaktadır. Burada önce Mescid-i Aksâ’nın mimarî özellikleri ve Harem-i Şerif içerisindeki yapılar ayrıntılı olarak tasvir edilmiş, ardından şehirdeki ilim kurumlarının konumları ve

ise pek çok hal tercümesinin arasında Kudüs’ün önde gelen âlimlerinden söz edildiğini ve bunların dağılık halde bulunduğunu belirtmiş, bu sebeple kendisinin Kudüs’ün tarihini, yapılarını, fezâilini, fethini ve ulemâ tabakâtını bir araya getiren bir eser telif etmeyi arzuladığını ve bu şekilde Kudüs hakkında bütünlüklü bir tarih metni (*târihen kâmil*) kaleme almak istediğini açıklamıştır. bk. Uleymî, *el-Ünsü’l-celil*, 1/67–68.

²¹ Bu türün bazı örneklerini inceleyen bir çalışma için bk. Nahide Bozkurt, *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020).

tarihleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Kudüs'ün mahalleleri ve Kudüs etrafındaki Remle, Gazze, Nablus ve Halil gibi şehirler hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Uleymî, Kudüs'teki her bir eğitim kurumunun şehirdeki konumunu dikkatli bir şekilde kaydetme konusunda büyük bir topografik hassasiyete sahiptir. Bunu yaparken Mescid-i Aksâ'yı merkeze almış, kible yönünden başlayıp kuzeye doğru önce Harem-i Şerif surlarına bitişik olan kurumları, sonra Mescid-i Aksâ'ya yakın olanları, son olarak da Mescid-i Aksâ'nın uzağında kalanları ele almış, bunları da kendi içerisinde batıdan doğuya ya da doğudan batıya doğru sırayla listelemiştir. Nu'aymî (ö. 927/1521) *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*²² adlı eserinde Dımaşk medreselerini fikhî mensubiyetlerine göre, Makrîzî (ö. 845/1442) ise *Hıtat'ta*²³ Kahire medreselerini kronolojik olarak sıralarken Uleymî, Kudüs'teki eğitim kurumlarını Mescid-i Aksâ'ya yakınlıklarına göre mekânsal bir hiyerarşi içerisinde sunmayı tercih etmiştir.²⁴

Hıtat türünün özelliklerini taşıyan bu faslın ardından tarih anlatısına geri dönmüş ve Kayıtbay'ın (873/1468–901/1496) saltanat yıllarına kadar Kudüs'e hâkim olan Memlûk sultanlarından, bunların Kudüs'teki imar faaliyetlerinden, vakıflarından ve şehre ziyaretlerinden söz edilmiştir. Uleymî, bu noktada tarih anlatısına bir ara daha vererek Selâhaddin Eyyûbî'nin vefatından 900/1495 yılına kadar Kudüs'te yaşayan önemli âlimlerin ve sûfilerin biyografilerini ele aldığı bir tabakât/terâcim bölümüne yer vermiştir. Âlimleri fikhî mensubiyetlerine göre tasnif etmiş, önce Şâfîileri, sonra Hanefileri, sonra Mâlikîleri ve son olarak da Hanbelîler'i zikretmiş, bu bölümlerin içerisinde de âlimleri vefat tarihlerine göre kronolojik olarak sıralamış, onların tahsil süreçlerinden, Kudüs ilmî çevresiyle irtibatlarından ve meslekî kariyerlerinden söz etmiştir. Uleymî'nin "Kudüs ulemâ"sını tespit etme konusunda kendine has bir yöntem benimsediği, hayatının tamamını veya önemli bir kısmını Kudüs'te geçiren âlimlerin yanı sıra burada hatırı sayılır bir süre kalarak ders almış veya vermiş, ilmî veya bürokratik kadrolar üstlenmiş, yani bir şekilde şehirdeki ilmî çevrenin bir parçası haline gelmiş âlimleri eserine dahil ettiği söylenebilir.²⁵

²² Ebü'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, thk. Cafer el-Hasenî (Dımaşk: el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1948).

²³ Ebü Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıfati ve'l-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2013).

²⁴ Midilli, *Memlûkler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları*, 169–170.

²⁵ Midilli, *Memlûkler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları*, 78.

Uleymî eserin en sonunda bir kez daha tarih anlatısına geri dönmüş, bizzat şahidi olduğu Sultan Kayıtbay'ın saltanat yıllarını (872/1468–901/1496) kronik şeklinde telif ederek kitabını tamamlamıştır.²⁶ Toparlanacak olunursa *el-Ünsü'l-celil*'in yaratılıştan müellifin yaşadığı döneme kadar gelen ve Kudüs'ü merkeze alan bir tarih eseri olduğu, bununla birlikte bu tarih anlatısının arasına Kudüs'ün fezâili, mekânsal özellikleri, ilim kurumları ve ulemâsı hakkında uzun fasılların serpiştirildiği söylenebilir. Bu plan ve telif üslubu okura, bir taraftan Kudüs'ün tarihini ve insanlık tarihindeki yerini anlama diğer taraftan şehrin faziletlerini, topografisini, kurumlarını ve ilmi çevresini yakından takip etme imkânı tanıyan özel bir okuma biçimi sunmaktadır.

Tablo 1: *el-Ünsü'l-Celil*'in telif planı²⁷

1. Mukaddime
2. Hz. Âdem'den itibaren peygamberler tarihi
3. Hz. Peygamber'in siyeri
4. Mescid-i Aksâ'nın fezâili
5. Hz. Ömer'den Haçlılar'ın Kudüs'ü istilasına kadar İslâm tarihi
6. Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethi ve Eyyûbîler dönemi
7. Hıtat: Mescid-i Aksâ, eğitim kurumları ve mahalleler
8. Kayıtbay'ın saltanat dönemine kadar Memlük tarihi
9. Kudüs ulemâsının tabakâtı
10. Kayıtbay dönemi kroniği

el-Ünsü'l-celil, Osmanlı hâkimiyetine kadar Kudüs'te inşa edilen eğitim kurumları ve şehirdeki ilmî çevrenin tarihi için vazgeçilmez bir kaynaktır. Kitabın hıtat kısmı, Mescid-i Aksâ'daki vakıflı derslerin yanı sıra Eyyûbîler ve Memlükler döneminde Kudüs'te kurulan medrese, hankâh, zâviye ve ribat türlerindeki çeşitli eğitim kurumlarının isimleri, konumları, vakıfları, işlevleri ve tarih içerisinde geçirdikleri dönüşümler hakkında önemli bilgiler ihtiva

²⁶ *el-Ünsü'l-celil*'in sonundaki kronik kısmını inceleyen bir çalışma için bk. Donald P. Little, "The Governance of Jerusalem Under Qāyṭbāy", *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, ed. Michael Winter – Amalia Levanoni (Leiden–Boston: Brill, 2004), 143–161.

²⁷ Bu liste, *el-Ünsü'l-celil*'in ayrıntılı bir içindekiler tablosunu içermemektedir. Bunun yerine metnin ayrıntılı başlıkları içeriğe uygun olacak şekilde yeniden yapılandırılmış, böylece anlatının akışı ve eserde farklı telif geleneklerinin nasıl bir araya getirildiği gösterilmeye çalışılmıştır.

etmektedir. Kitabın yaklaşık dörtte birlik bölümünü oluşturan tabakât kısmı ise Eyyübîler ve Memlûkler döneminde, özellikle de müellifin hocalarının ve kendisinin yaşadığı dönem olan IX/XV. yüzyılda şehirdeki ilmî çevrenin parçası olmuş beş yüze yakın âlimin biyografisini içermektedir. Sadece bu tabakât kısmı bile Eyyübî ve Memlûk hâkimiyetinde şehirde oldukça canlı ve güçlü bir ilmî çevrenin teşekkül ettiğine, bunun yanı sıra Kudüs'ün Müslümanlar için manevî önemi yüksek harem bir belde olmasının yanında İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerinden birine dönüştüğüne işaret etmektedir.

Uleymî *el-Ünsü'l-celîl*'den başka tarih, tabakât, tefsir ve fıkıh gibi sahalarda çok sayıda eser telif etmiştir.²⁸ Bunlardan *et-Târîhu'l-mu'teber fî enbâ'i men 'aber* adlı genel tarih eseri ile *el-Menhecü'l-ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed* ismini taşıyan tabakât eseri, Uleymî'nin Kudüs'le kurduğu yakın ilişkiyi takip etmek bakımından özellikle önemlidir.²⁹ Tıpkı *el-Ünsü'l-celîl* gibi *et-Târîhu'l-mu'teber* de tarih ve terâcim kısımlarından oluşan bir metindir. Kitabın IX/XV. yüzyılı, yani bilhassa müellifin yaşadığı dönemin tarihî olaylarını ve bu dönemde yaşayan âlimlerin biyografilerini ele alan kısımları *el-Ünsü'l-celîl*'in ilgili bölümleriyle büyük bir benzerlik taşımaktadır. Dahası Uleymî *et-Târîhu'l-mu'teber*'i genel bir tarih eseri olarak telif etmesine rağmen IX/XV. yüzyılın olaylarında ve bu dönemde vefat eden âlimlerin biyografilerinde Kudüs merkezî bir konumda yer almıştır. Benzer şekilde *el-Menhecü'l-ahmed*'te Kudüs'te yaşayan Hanbelî âlimlerin biyografilerine ayrılan kısımlarla *el-Ünsü'l-celîl*'in ilgili kısımları arasında önemli benzerlikler olduğu görülmekte, bu metinde diğer Hanbelî tabakâtlarında bulunmayan pek çok Kudüslü fakihin ismi ve biyografisi yer almaktadır. Bu durum Uleymî'nin bu üç eseri telif ederken aynı kaynaklardan ve notlardan istifade ettiğini ihlas etmektedir. Dahası farklı telif geleneklerine yaslanan bu üç eserde de Uleymî'nin Kudüs'e duyduğu yakınlık ve ilgi ön plandadır.

²⁸ Uleymî'nin telif ettiği eserlerin listesi için bk. İbn Humejd, *es-Sühübü'l-vâbile*, 2/518; Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed *et-Tarîkî, Mu'cemü musannefâti'l-Hanâbile* (Riyad, 2001), 5/135-138.

²⁹ Uleymî, *et-Târîhu'l-mu'teber fî enbâ'i men 'aber* (Dımaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2011); *el-Menhecü'l-ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdülkadir el-Arnâût (Beyrut: Dâru Sâdir, 1997).

Sonuç

Memlûk hâkimiyetinin son dönemlerinde Kudüs'te yaşayan âlim, kâdılkudât ve tarihçi Mücîrüddin el-Uleymî'nin *el-Ünsü'l-celil bi-târîhi'l-Kuds ve'l-Halil* adlı eseri İslâm tarih literatüründe müstakil olarak Kudüs'ün tarihine hasredilmiş ilk ve en önemli tarih eseridir. Kahire'de geçen on yıllık tahsil süreci dışında yetmiş yıla yaklaşan ömrünün tamamını Kudüs'te geçiren Uleymî'nin babası yirmi kendisi ise otuz yıla yakın bu şehirde kâdılkudâtılık yapmış ve şehirdeki ilmî çevreyle yakın ilişkiler kurmuştur. Bunlar onun Kudüs'le güçlü bir bağ kurmasını sağlamış ve böylece tarihe duyduğu özel ilgiyi Kudüs ve Mescid-i Aksâ'ya duyduğu yakınlıkla birleştirerek *el-Ünsü'l-celil*'i telif etmiştir. Babasının ve kendisinin uzun yıllar Kudüs'te kadılık yapmış olması ona kadı sicillerine erişebilme, şehirdeki bürokratik işleyişi, âlimlerin tayin ve azil süreçlerini yakından takip edebilme imkânı vermiştir. Uleymî, Kudüs'te çeşitli belgelerin muhafaza edildiği mahkeme arşivleri, eğitim kurumlarıyla ilgili arşivler ve eğitim pratikleriyle ilgili arşivlere erişmiştir. Bu sayede Kudüs hakkında dönemin diğer kaynakları üzerinden tespit edilemeyecek yerel ve arşiv niteliği taşıyan bilgiler *el-Ünsü'l-celil*'de yer almıştır. Ayrıca kitap, müellifinin Kudüs'le olan yakın ilişkisine şahitlik edecek şekilde Mescid-i Aksâ'ya, Kudüs'ün mahallelerine, eğitim kurumlarına, idaresine ve ilmî çevresine dair içeriden bir bakış sunmaktadır.

Yaratılıştan müellifin yaşadığı döneme kadar uzanan ve Kudüs'ü merkeze alan bir dünya tarihi formunda kaleme alınan *el-Ünsü'l-celil*, tarih, siyer, fezâil, hıtat ve tabakât gibi farklı telif geleneklerine ait malzemeyi birleştirerek sistematik bir bilgi tasnifi içerisinde sunmakta ve bu yönüyle ansiklopedik bir karakter taşımaktadır. Tarih anlatısının arasına Kudüs'ün faziletleri, mekânsal özellikleri, eğitim kurumları ve Kudüslü âlimlerin biyografileri hakkında uzun fasılların serpiştirildiği kitabın planı ve telif üslubu okura, bir taraftan Kudüs'ün insanlık tarihindeki yerini anlama diğer taraftan şehrin ilim tarihini yakından takip etme imkânı tanıyan özel bir okuma biçimi vadetmektedir.

Kaynakça

- Aselî, Kâmil Cemil. *Mahtûtâtü Fezâilü Beytilmakdis: Dirase ve Bibliyûcrafya*. Amman: Mecma'ü'l-Lûgati'l-Arabiyye el-Ürdünî, 1984.
- Bozkurt, Nahide. *Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihi Tasarımları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Güşe, Muhammed Hâşim. "Mücirüddin Abdurrahman el-Ömerî el-Uleymî el-Hanbelî: Hayâtuhü ve a'mâluhü (860 h./1456 m. – 927 h./1520 m.)". *el-Mecelletü'l-Arabiyye li's-Sekâfe* 64 (2018), 173–184.
- Hirschler, Konrad. "From Archive to Archival Practices: Rethinking the Preservation of Mamluk Administrative Documents". *Journal of the American Oriental Society* 136/1 (2016), 1–28.
- İbn Humejd, Muhammed b. Abdullah en-Necdî. *es-Sühübü'l-vâbile alâ darâ'ihî'l-Hanâbile*. thk. Bekr b. Abdullah Ebü Zeyd – Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İbrahim, Muhammed. *Fezâilü Beytilmakdis fî Mahtûtâtin Arabiyyetin Kadîme*. Kuveyt: Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, 1985.
- Latiff, Osman. *The Place of Fada'il al-Quds (Merits of Jerusalem): Literature and Religious Poetry in the Muslim Effort to Recapture Jerusalem During the Crusades*. London: Royal Holloway University of London, Doktora Tezi, 2011.
- Little, Donald P. "The Governance of Jerusalem Under Qāytbāy". *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*. ed. Michael Winter – Amalia Levanoni. 143–161. Leiden–Boston: Brill, 2004.
- Makrîzî, Ebü Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtatı ve'l-âsâr*. thk. Eymen Fuad Seyyid. 6 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 2013.
- Midilli, Muhammet Enes. *Uleymî'nin Kudüs Tarihi: Memlûkler Döneminde Kudüs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Muhanna, Elias. *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*. Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Nu'aymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed en-. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. thk. Cafer el-Hasenî. 2 Cilt. Dimaşk: el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1948.
- Tarîkî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed. *Mu'cemü musannefâti'l-Hanâbile*. 8 Cilt. Riyad, 2001.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Ünsü'l-celil târihu'l-Kuds ve'l-Halil*. Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1384.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Ünsü'l-celil bi-târihi'l-Kuds ve'l-Halil*. thk. Adnan Yunus Abdülmecid Ebü Tebbâne – Mahmûd Avde el-Keâbine. 2 Cilt. Amman: Mektebetü Dandis, 1999.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Menhecü'l-ahmed fî terâcimi as-hâbi'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdülkadir el-Arnâût. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahmân b. Muhammed. *et-Târihu'l-mu'teber fî enbâ'i men 'aber*. 3 Cilt. Dimaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2011.